

УДК 316

СЕРГІЄНКО В.М.

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ЕЛІТ: ЗНАЧУЩІ КРИТЕРІЇ АНАЛІЗУ, ЗАКОНИ СТРУКТУРАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛІТ

Розглянуто можливості аналізу еліт, для чого обрано діяльнісний підхід як певну конкретизацію системного аналізу. Показано, що структура діяльності орієнтує дослідження насамперед на заглиблення в особливості суб'єкта, що зазвичай розглядалось як його диспозиції. Для їх системного окреслення необхідно скористатись його чотирирівневою моделлю. Щодо процесу діяльності, то тут слід говорити про своєрідні "прояви" суб'єкта еліти, які доцільно розглянути через системні компоненти діяльності. У результаті такого розгляду критерії віднесення суб'єкта до еліти постають як ті, що стосуються диспозицій та проявів. Переважання суб'єкта за будь-якими з них якраз і дають підстави для того, щоб віднести суб'єкта до еліти.

Ключові слова: еліти, системний підхід, діяльнісний підхід, диспозиції суб'єкта, діяльнісні прояви.

Постановка проблеми. Ознаки, за якими суб'єктів соціальних процесів можна віднести до еліт, є похідними від того, що в соціології окреслено як "вищий клас" у структурі суспільства. До вищого класу дослідники зараховують "роботодавців, керівників, топ-менеджерів; усіх, хто володіє виробничими потужностями чи контролює їх, має високий майновий ценз (багатство)" [6].

Тут позначено матеріальну причину того, що суб'єкт потрапляє до еліти. В постіндустріальному, інформаційному суспільстві зростає значущість і нематеріального чинника, пов'язаного із такими галузями, як культура, спорт, політика, ЗМІ. Причетні до них та ті, хто посідає в них провідні місця, також заслуговують на те, щоб не тільки вважатися представниками еліти, але й бути ними в реальності.

Таким чином, постає певне проблемне коло з цього питання, котре визначає **мету статті:** впорядкувати теоретико-методологічні основи для дослідження еліт, здійснити первинний аналіз еліт в плані ознак належності суб'єктів до елітних кіл.

Для досягнення цієї мети доцільно виконати такі **завдання:**

- окреслити методологічні засоби розгляду еліт;
- розглянути поняття еліти за допомогою окреслених методологічних засобів;
- позначити певні закономірності, що постають внаслідок такого вивчення, розглянути електоральний процес на місцевому рівні.

Обговорення проблеми. Розмаїття поглядів щодо досягнення еліт призводить до численних спроб упорядкування, котрі відповідають різною мірою теоретико-методологічним вимогам. Родоначальником термінування еліт вважається В. Парето, котрий започаткував системне вивчення провідних соціальних груп. Щодо бачення еліти у Г. Моски, то суттєвими уточненнями слід назвати акцент на політичній активності людей, орієнтованих на владу. Концептуальні вивчення В. Парето і Г. Моски були підтримані німецьким соціологом Р. Міхельсом.

Доцільно припустити, що при використанні вдалої методології вивчення еліт їхня типологізація може стати досить упорядкованою, логічною та гармонійною.

Здійснимо спробу надання цілісного структурованого бачення цього складного та багатогранного об'єкта, орієнтуючись на новітні досягнення з метою впорядкування через порівняння, аналіз і синтез. Основною вимогою поставимо застосування, насамперед, принципів системного підходу, що дає можливість розглядати будь-які об'єкти як упорядковану складність [2].

Зокрема, діяльнісний підхід можна розглядати як засіб окремо наукового методологічного рівня, тобто системного підходу, тільки вжитий до окремої наукової предметної сфери – соціологічної.

Діяльнісний підхід, розроблюваний О.Н. Леонтьєвим, передбачає розуміння діяльності як форми активності суб'єкта, причому цілеспрямованої та усвідомлюваної. Він базується на структурі діяльності, яка може ставати методологічним орієнтиром при відповідному структуруванні динамічних процесів, у тому числі й тих, що відбуваються в суспільстві, а відтак, діяльнісний підхід є цілком соціологічним.

Виклад основної частини. Розгляд еліт за допомогою діяльнісного підходу видається цілком прийнятним; звернемося до його змістовних особливостей. Скористаємось структурою діяльності [4], складниками в якій позначені такі підсистеми: діючий *суб'єкт*; від суб'єкта впливає *процес* діяльності, котрий іноді трактується у вузькому розумінні як власне *діяльність*. Процес спрямований на *об'єкт*, (або у випадку суб'єкт-суб'єктної взаємодії – *другий суб'єкт*). Процесуальність відображує факт існування усього в просторі і часі, отож три означені компоненти містяться у просторово-часовому континуумі. Останній має виступати як рівноправний компонент у структурі діяльності і трактується як *середовище* – природне чи соціальне. У теоретичному досягненні еліт цей підхід орієнтує на окреслення насамперед властивостей *суб'єкта*, за якими його можна віднести до еліти. Сукупність цих властивостей позначимо як “диспозиції” суб'єкта еліт.

Щодо *процесу* в загальній структурі діяльності, то він може бути позначеним як “прояви” суб'єкта еліт.

Для цього доцільно скористатися системними компонентами діяльності, розбудованими при зіставленні суб'єкта й об'єкта:

перетворювальний, пізнавальний, ціннісно-орієнтаційний і комунікативний [2].

А. Зоткін наводить такі підходи до теорії еліт, як “біологічний, психологічний, технічний, організаційний, функціональний, розподільчий” [1, с. 8]. У такому переліку бачимо як диспозиції, так і прояви. Щодо диспозицій, то тут доречно окреслити підходи до вивчення специфічних рівнів у цілісному суб’єкті соціальної дії, надані І.Ю. Литвиненком [4] – біологічний і психологічний. Вони є системно вкладеними, причому біологічний утворює базальний (або фундаментальний) рівень, на який вкладається психологічний. Далі послідовно нашаровуються ще два рівні – типологічний та власне соціальний (рис.).

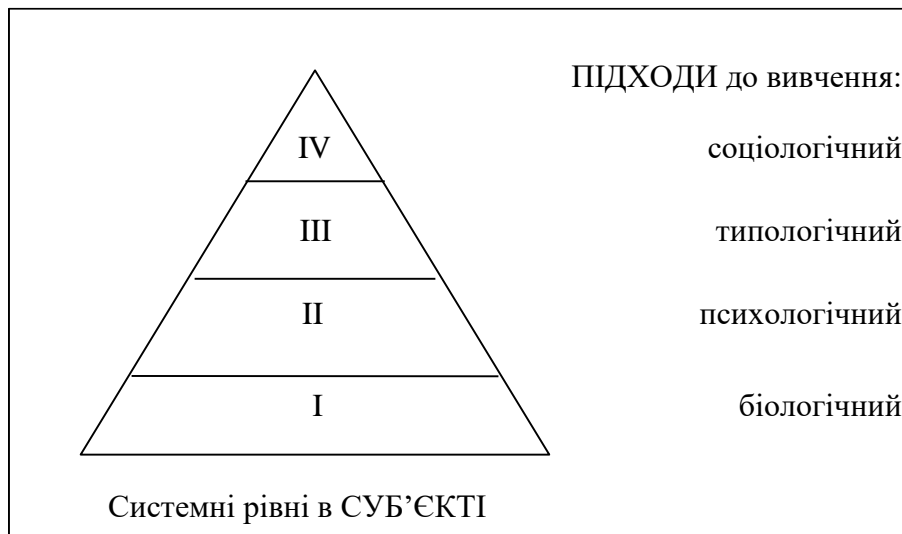

Рис. Суб’єкт і підходи до його вивчення

Таким чином, цілісний суб’єкт постає як системне чотирирівневе утворення. До кожного рівня свій підхід у відповідних галузях людинознавства. Для нашого дослідження вельми цінним є те, що таке бачення суб’єкта є системним, повним та несуперечливим. А в плані теоретичного осягнення еліт отримуємо серйозне підґрунтя для вироблення критеріїв належності суб’єкта до еліти.

Накладаючи матрицю цього методу на чотирирівневий суб’єкт, котрий аналізується на відповідність визначенням еліти, доходимо висновку, що критерієм такої належності є переважання рівня вираженості певної ознаки суб’єкта еліти над вираженістю її в широких масах. Як ознаки постають окреслені в суб’єкті рівні – органічний (біологічний), психічний, типологічний та соціальний, котрі системно вичерпують його диспозиції.

Зрештою стає можливим сформулювати “**Закон повноти диспозицій**”: чим більше рівнів диспозиції представлено в суб’єкті як переважні масові показники, тим повноціннішою і вагомішою є його елітність.

Слід уточнити, що в суто соціологічних парадигмах дослідники не здійснюють заглиблення в суб'єкт, залишаючись у рамках найвищого рівня, пакуючи глибші шари до “внутрішніх” диспозицій. Навпаки, зовнішні атрибути, соціальні у вузькому розумінні, зазнають ретельнішої деталізації (соціальний статус, роль, життєвий шлях тощо).

Щодо решти згаданих А. Зоткіним підходів, то вони стосуються процесу в структурі діяльності, а отже, виводять до певного ракурсу проявів суб'єкта еліти. Аналізуючи їх, бачимо, що всі вони відповідають одному з чотирьох системних компонентів, а саме *перетворенню*. Але й сам цей перелік може бути впорядкованим за рівнем загальності, як це й передбачається окресленими вище методологічними принципами.

Зрештою, отримуємо таку послідовність, утворену з “підходів”: функціональний, організаційний, технічний, розподільчий – у порядку зменшення рівня загальності. Але що це за рівні з точки зору діяльнісного підходу? Схоже на те, що це – конкретизація проявів суб'єкта еліти, і саме в рамках *перетворювального* системного компонента діяльності. До того ж ці прояви можна розглядати як продукт діяльності за відповідним компонентом.

У такому випадку заслуговують на розгляд і решта системних компонентів діяльності, їхній продукт у контексті проявів суб'єкта.

Пізнання покликане забезпечити видачу інтелектуального продукту. Якщо спробувати розбудувати таку саму чотирирівневу систему проявів за цим компонентом, як і для *перетворення*, то крайні позиції утворять, з одного боку (фундаментального) – світоглядні положення, з іншого – розуміння наявної ситуації задля відповіді на питання “Що робити?”. Зрештою, постає така низка проявів за *пізнавальним* компонентом в плані видачі продукту: світогляд; ерудиція (обізнаність); аналіз ситуації; алгоритм дій.

Наступний системний компонент діяльності – *оцінювання*, продукт за цим компонентом може поставати у вигляді такої релеванти (в порядку зменшення рівня загальності): етичні принципи; ідеологія; закони; ситуативне моралізаторство. Загальне правило – від фундаментального, принципового до поверхового, ситуативного – зберігається тут також.

Нарешті, *комунікативний* системний компонент. Тут продукт виглядатиме таким чином: духовні орієнтири, подібні до світоглядних; прояв уваги до внутрішнього світу людини (духовність, виховання, культура, релігія); проповідування; надання особистого прикладу для благої поведінки.

Отже, цей комплекс проявів дає змогу сформулювати і другий закон приналежності до еліти – “**Закон універсальності проявів**”: чим більше напрямів у своїх проявах охоплює суб'єкт, тим безперечніше сприймається його авторитет і тим повнішим є елітнісний пріоритет.

Прояви також можна оцінювати за мірою їх інтенсивності. Але тут не йдеться про вивищення над масами, оскільки для таких елітних проявів

необхідний додатковий ресурс. Найперше, що доцільно враховувати для вимірювання у цьому випадку – частоту і масштабність проявів.

За узагальненням двох окреслених законів здійснюється певний висновок, який інтегрує диспозиції та прояви, що можна позначити як “ресурс”; тоді прояви постають як результат цього ресурсу, а суб’єкт розглядається не тільки як носій диспозицій (статичний фактор), а також і як здатний до проявів (динамічний фактор).

Оцінки кожного з рівнів у диспозиціях і кожного з компонентів у проявах дають сумарний внесок до того, щоб віднести суб’єкта до еліти; переходячи до методичних роздумів, можна вести мову і про кількісні градації в разі емпіричних досліджень еліти.

Наприклад, у певних соціальних умовах чинником належності до еліти може бути фізична сила та гармонійність, краса зовнішності або ще якісь речі, пов’язані з біологічним рівнем у суб’єкті. Такі самі припущення можна робити і стосовно інших рівнів у диспозиціях.

Що стосується проявів, то тут може йтися або про концентрацію в одному прояві (іноді така спеціалізація і напруження сил у відповідному напрямі необхідні для виконання конкретного соціального завдання) або ж про розподіл, універсальність суб’єкта в його проявах, тобто здатність до елітності в кількох або й навіть в усіх проявах. Таким чином, сформулюємо третій закон – **“Закон соціальної адекватності”**: чим адекватнішим є ресурс елітного суб’єкта тим завданням, які становлять зміст соціальних викликів (проблем для вирішення), тим імовірніше те, що саме цей суб’єкт буде обраний для вирішення цих завдань.

Останнім часом імідж майже цілком витісняє реальність у диспозиціях та проявах суб’єктів еліти, особливо у веденні перевиборчої кампанії. Якщо окреслювати напрями такої міфологізації, то тут можливі два крайні варіанти: або суб’єкт позиціонується як “універсально-ресурсний”, або як “найкраще спеціалізований” для вирішення проблем відповідного напрямку, які на цей час вельми адекватні в соціумі. Логічно припустити, що перший варіант має бути більше доцільним у державному масштабі, а другий – у локальному, на мезо-, субмезо- та мінірівнях [5]. Тому засилля міфологізованих кандидатів життя в сучасних умовах ставить електорату важливе і складне завдання, по-перше, розрізнити ресурс реальний та іміджований; по-друге, розуміти завдання, що стоять перед соціумом у його просторово-часовому окресленні; по-третє, здійснити вибір голосуванням.

Отже, правильність вибору на голосуванні набуває наукових рис через його умови: електорат повинен знати соціальні завдання; розпізнати суб’єкта еліти; оцінити відповідність завдань ресурсу суб’єкта; врешті, здійснити вибір з урахуванням зазначеного.

Цікавим є врахування проявів і з погляду класифікації еліти. Отже, відповідно до системних компонентів діяльності і проявів суб’єкта, отримуємо різновиди еліти, що утворюють, таким чином, справжню типологію:

- *перетворення*: економічна еліта;
- *пізнання*: наукова еліта;
- *оцінювання*: політична еліта;
- *спілкування*: духовна еліта.

Такими термінами позначені досить великі утворення. Найприйнятнішим тут є те, що враховується найвищий рівень соціальної рефлексії, тобто інституціоналізація. Маємо враховувати, що економічна еліта може належати як до керівництва великих державних виробничих підприємств, так і до приватно-власних фірм, угруповань тощо. Але визначальною ознакою належності до цього типу еліти є володіння та розпорядження великими фінансовими ресурсами. На граничному рівні загальності типологізації немає різниці щодо форм і походження цього ресурсу. Визначальними є його наявність і масштабність.

Так само й з науковою елітою – за назвою її склад постає як цілковито інституціоналізований, оскільки наука є не тільки формою суспільної свідомості, але й соціальним інститутом. Однак навіть якщо йдеться про неінституціоналізованих “самородків”, то все одно за предметом своєї діяльності вони належать до “діячів науки”. Тим більше, що їхній продукт у разі великої цінності для людства стає зрештою затребуваним, і тоді соціум все одно інтегрує їх в наукову спільноту.

Політичну еліту можна було б назвати ще “владною”, але в розвинутих формах соціального життя, тобто в умовах держави, найвищим щаблем влади і є державна. Тому навіть такі суб’єкти, що досягли великих масштабів соціального впливу, прагнуть до його інституціоналізації, тобто намагаються увійти саме до державної влади.

Щодо представників духовної еліти, то в плані інституціоналізації найпершими спадають на думку релігійні діячі високих щаблів у своїх ієрархічних системах. Але завдяки середовищу – так званому “медіа-простору”, літературі духовні провідники можуть лишатися цілковито неінституціоналізованими у вузькому розумінні. Це ті, кого можна назвати Вчителями, або в новомодній традиції – “гуру”; вони можуть при певному рівні популярності утворювати свої школи, поширювати свої духовні настанови та залучати послідовників. Прикладом неінституціоналізованого духовного лідера можна вважати С. Лазарева, зазначивши при цьому, що в його продукті органічно поєднані і духовні настанови, і світоглядні орієнтири.

Ще одне слід сказати про зазначені прояви – як складник структури діяльності (*процес*) – вони можуть бути спрямованими як на *об’єкт* (*другий суб’єкт*), так і в *середовище*. У проявах суб’єктів еліти переважають саме “викиди” в середовище за будь-яким компонентом.

Наприклад, у тому ж джерелі А. Зоткін зазначає, що “за політичними орієнтаціями виділяють аристократичний (або консервативний), ліберальний, ліворадикальний варіанти елітаризму, а також спотворений, деформований фашистський та націонал-соціалістичний елітаризм” [1, с. 9].

Бачимо, що за “варіантами елітаризму” стоять “політичні орієнтації”, котрі відповідають дещо іншим речам. Для адекватного розуміння цих “варіантів” слід звернутися до валуативної теорії, у якій цінності розділені на термінальні (що саме ціниться) та інструментальні (яким чином цього досягти). Схоже на те, що зазначені варіанти втілюють у собі інструментальну сторону проявів, до того ж – в *оцінювальному* системному компоненті.

Саме в контексті влади – її досягненні та втриманні – постає необхідність її обґрунтування, виправдання, спрямування, окреслення завдань та способів їх вирішення. На сьогодні усталений такий інтегруючий спосіб відповіді на таку необхідність – це феномен ідеології. Схоже на те, що якраз ідеологічні зразки перелічені в переліку А. Зоткіна, але цей перелік певною мірою не є системним.

Таким чином, ідеологічні зразки утворюють інструментальну частину проявів *суб'єкта* в їх спрямуванні в *середовище* в рамках *оцінювального* системного компонента діяльності.

У такому випадку доцільно було б розглянути інструментальні цінності відповідно й до решти системних компонентів діяльності.

Щодо *перетворення*, то мова повинна вестись про варіанти реальних дій як способів господарювання: принципи й способи державного управління та місцевого самоуправління; складання й впровадження програм, проектів певних модулів господарювання; ситуативні управлінські рішення. Ці прояви суб'єктів еліти подано тут як низку в порядку зменшення рівня загальності в цьому інструментарії проявів.

Щодо *пізнання*, то його інструментарій у проявах еліти буває затребуваним рідко, в основному в умовах необхідності антикризових дій. Тут арсенал інструментарію повинен утворювати низку від загальносвітоглядних положень до фахових знань і вмінь, про що зазвичай говорять як про галузевий “професіоналізм”.

Так само і з компонентом *комунікативним* – як інструмент постає низка від загальних гуманістичних засад і принципів у суб'єкта еліти аж до його індивідуальних рис характеру, що постають як безсумнівні чесноти, а також його вміння поважати і розуміти людей, знаходити з ними спільну мову, привертати на свій бік, переконувати та навіть мотивувати. Цей аспект інструментальної сторони суб'єкта еліти найбільш пов'язаний з диспозиціями, але якщо йдеться про його прояви, то теоретично вони є наслідком диспозицій, за винятком випадків, коли ці прояви становлять складник у міфологічному образі суб'єкта, актуалізуючись дещо зрідка в результаті наuczіння. Певна річ, у таких “виключних” випадках можна припускати різну ступінь успішності впливу на електорат, адже за найдрібнішими та майже неловимими подробицями, нюансами поведінки, манери, інтонації народ викриває нещирість і карає суб'єкта ігноруванням на виборах.

Висновки. Розглянувши еліти за допомогою діяльнісного підходу, ми дійшли висновку, що типологізація еліт може бути здійсненою як

впорядкування поглядів на суб'єкт еліти, що виглядатиме як системна сукупність його “диспозицій”; а також на різноманітні “прояви”, які розкладаються за базисом системних компонентів діяльності.

У суб'єкті, таким чином, виділяють системні вкладені рівні, що відповідають біологічному, психологічному, типологічному та соціальному – як у сутності суб'єкта, так і в окремонаукових підходах до їх аналізу. Ознакою належності суб'єкта до еліти слід вважати кількісне перевищення диспозицій будь-якого з рівнів над аналогічними ознаками широких мас.

У діяльнісних проявах еліти виділяють системні компоненти діяльності, які символізують певні аспекти цих проявів, а також стають теоретичним підґрунтям для типологізації еліт.

Список використаної літератури

1. Зоткін А.О. “Леви” і “лиси” української політики. Про владну еліту (Російською мовою) / А.О. Зоткін. – К. : Наукова думка НАН України, 2010. – 340 с.
2. Каган М.С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа) / М.С. Каган. – М. : Политиздат, 1974. – 328 с.
3. Литвиненко І.Ю. Структура діяльності як підґрунтя діяльнісного підходу в соціології / І.Ю. Литвиненко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. пр. ДонДУУ. Серія “Соціологія”. – Донецьк : ДонДУУ, 2010. – Т. XI. – Вип. 145.
4. Литвиненко І.Ю. Решение проблемы единичного субъекта в социологии с помощью системного подхода / И.Ю. Литвиненко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. пр. ДонДУУ. Серія “Соціологія”. – Донецьк : ДонДУУ, 2010. – Т. XII. – Вип. 179. – С. 238–248.
5. Социологический энциклопедический словарь / [ред.-координатор академик РАН Г.В. Осипов]. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – 488 с.
6. Соціологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / [за ред. В.Г. Городяненка]. – К. : Академія, 2003. – 560 с.

Сергиенко В.М. Типологізація еліт: значимые критерии анализа, законы структуризации и функционирования элит

Рассмотрены возможности анализа элит, для чего выбран деятельностный подход как определенная конкретизация системного анализа. Показано, что структура деятельности ориентирует исследование на углубление в особенности субъекта, что рассматривалось обычно как его “диспозиции”. Для их системного очерчивания необходимо воспользоваться его четырехуровневой моделью. Касательно процесса деятельности следует говорить о “проявлениях” субъекта элиты, которые целесообразно рассматривать через системные компоненты деятельности. В результате такого рассмотрения критерии отнесения субъекта к элите предстают как относящиеся к диспозициям и проявлениям. Превосходство субъекта по каким-либо из них дают основания для того, чтоб отнести субъекта к элите.

Ключевые слова: элиты, системный подход, деятельностный подход, диспозиции субъекта, деятельностные проявления.

Sergienko V. Typology of Elites: Important Criteria for the Review, the Laws of Structuration and Functioning of the Elites

The possibility of analyzing elites is watched, for what it is choused the activity approach as a concretization of a system analyze. It is shown that the structure of activity is directing the research on the actors properties which is concerning usually as its “pre-positions”. For their system concerning it is needed to use its four-level model. Concerning the process of activity we must say about “manifestations” of elite actor, and they have to be watched throw the system components of activity. As the result the criteria of responding the actor to elite are appearing as belonging to “pre-positions” and “manifestations”. Extra-valuing any of them in actor is giving the reason to respond the actor to elite.

Key words: *elite, system approach, activity approach, actors pre-positions, activity manifestations.*

Надійшла в редакцію 18 вересня 2011 року